

Снежана ФИЛИПОВА

РАНОХРИСТИЈАНСКИТЕ КУЛТУРНИ ЦЕНТРИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ДОЛЖ VIA EGNATIA

Римската провинција Македонија имала посебно место за Римската Империја како нејзина прва провинција на Балканот формирана во 148 или 146 г. ст. е., која функционираше и како главна база за освојувањата на север и североисток.¹ Македонија била единствена балканска област со развиен градски живот пред доаѓањето на Римјаните,² ако ги исклучиме грчките колонии на Јадранот. Во времето на Империјата од извори се потврдени 100 града во Македонија, а во доцното царство бројот се намалил на 30. Територијата на денешна Република Македонија во доцната антика влегувала во рамките на префектурата Илирик, и дијецезите Македонија (во најголем дел) и Дакиа Медитеранеа, а била поделена најмалку на пет провинции.³

¹ По стекнувањето на статусот *provincia inermis* таа ќе ја задржи економската улога на мост меѓу Италија и Мала Азија. Во 40 г. на 2 век. ст.е. увидувајќи го значењето на оваа најкратка, одамна трасирана врска на Рим со Балканот, која го следи текот на реката Вардар, Римјаните ќе ја осовременат и преименуваат во *Via Egnatia* според проконзулот Гнеј Егнатиус. Таа ќе се претвори во една од најважните сообраќајници на Римската империја. Кај Хераклеја Линкестис патот се делел на два правци, едниот водел преку Пела кон Солун, а вториот преку Транупара и Астибо водел кон Пауталија, оттаму продолжувал кон Сердика и завршувал во Константинопол. Преку територијата на Балканот и во голема мера од центрите долж оваа сообраќајница ќе се шири и влијанието на византиската уметност на Запад, а оттука ќе поминуваат и главните копнени сили на Крстоносците.

² Наде Проева, *Археолошка карта на Република Македонија*, том 1, 124.

³ Тие се *Dardania* со Скупи, *Epirus Nova* со Дирахион, *Dacia Mediterranea* со Сердика, *Macedonia Secunda* со Стоби и *Macedonia Prima* со Тесалоника. Помалку е веројатно дека Полог и припаѓал на провинцијата *Praevalitana*, заради планинскиот, речиси непреоден

Во нашата археологија и историја на уметноста е забележлива употребата на два термина за ист период, а два стилски правци и уметнички контексти, кои егзистираат паралелно, доцна антика и ранохристијанство. Овие термини се однесуваат и на стандардната римска архитектура и градежните техники, конзервативната паганска ликовна уметност од последните векови на Империјата, застапена пред се преку надгробни релјефи, декоративна пластика и мозаици, но и на ранохристијанската уметност од 4-6 век. Такви се и податоците за експонатите во музејските збирки, изложби и каталози. Некои колеги користат кованица-христијанска антика.⁴ Поимот доцна антика треба да биде применет како генерална рамка за периодот, но не и за уметноста, во чиј склоп функционираат истовремено античките традиции и техники, доцноантичката/паганска и академска уметност, но е забележлива интензивна пројава на сосема нов стил и иконографија и објекти-христијански храмови. Оваа ранохристијанска уметност има свои локални, ориентални и источни пројави, кои ќе станат дел од византискиот ликовен израз, а најсилно ќе се одразат во архитектурата. Доцноантичките одлики се најсилни во архитектурата и во шаблони и мотиви кои и понатаму се користат како рамки или за пополнување на нефигурални полиња во мозаиците. Впрочем,

терен. Виктор Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот*, II том Македонска Цивилизација, 2002, 531. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, МАНУ, Скопје 1999, 207-221, смета дека Полог со Шара го чинеле сз. агол на провинцијата Македонија и се граничел со Превалитана (*op. cit.*, 217).

⁴ Елизабета Димитрова, “Четириесет и првиот Давидов псалм-иконографска парадигма на христијанската антика”, *Патримониум 1-2*, 65-76.

почетоците на ранохристијанската ликовна уметност имаат многу повеќе заедничко со јудејската уметност отколку со официјалната римска државна уметност, што го утврдиле многу истражувачи, а меѓу првите Андре Грабар.⁵ И понатаму ранохристијанските епископски центри-градови во нашата литература се именуваат како доцноантички градови, а се користи и двојна формула -доцноантички/рановизантиски градови⁶, а при анализата на артефактите и материјалната култура во нив се зборува претежно за ранохристијанските цркви и наоди.* На последната годишна археолошка изложба во Музеи на Македонија конечно во описот на одредени предмети и локалитети се користат адекватни термини-ранохристијански и рановизантиски.

Уметност и културни центри

Непосредно по големите варварски пробиви речиси по правило се констатирани големите застои и промени во уметничкото производство, па и датирањето на одредени градежни активности, кога нема најпрецизни индикации, се сместува во мирните декади и периоди на голема експанзија. По нападите на Хуните во 447 г. 70 македонски градови се разорени, па збеговите и кастелите станале најбезбедни места за живеење. Во 2/2 на 6 век, поради нападите на Бугарите, Аварите и Словените на Балканот, Јустинијан I обновил и изградил многубројни фортификации на просторот на Источен и Среден Балкан што, меѓу другото, се спомнува во *De Aedificiis* на Прокопиј.⁷ Користејќи ја *Via Egnatia*, аварословенските пробиви стигнале до Солун во 8. и 9. деценија на 6 век.

* Тоа веројатно се должи и на многу помалото присуство на зачуван репрезентативен уметнички антички материјал во овие центри, а и многубројни преправки. Така античките скулптури се употребуваат секундарно како градежен материјал (Хераклеја) или се најдени во форуми и храмови кои во времето на интензивен ранохристијански живот, веќе биле срушени, материјалот од нив искористен, а тие покриени со слој земја (Театарот во Стоби, Хераклеја, а некаде и поплавени од блиската река (Форумот во Стоби), или преадаптирани (Форумот покрај Порта Хераклеја во Стоби станал атриум на Епископската базилика).

⁵ Grabar, André. "Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien: II, Les mosaïques de pavement." *Cahiers archéologiques* 12 (1962): pp. 115-152.

⁶ Бобан Петрески, "Доцноантички/рановизантиски населби во Полог (6 век)", *MH 34-35* (2009 г.), 77-81.

⁷ Procopii Caesariensis Opera Omnia, red. J. Hurs, ed. G. Wirth, *De aedificiis*, vol. IV, Lipsiae MCMLXIX.

Како е видливо тоа денес на терен? Само најсилните и стратешки најважни фортификации продолжиле да функционираат (Коњух, Водно и Давина Чучер, Скопје, Горен Дисан, Демир Капија, Валандово).⁸ Крепостите од 6 век се зачувани на теренот подобро од постарите, често во висина од неколку метри. Импресионира зачуваноста на самите фортификации и објектите во нивната внатрешност, што е резултат, пред се, на применетата техника на градење - еплектон, наелеана основна маса-јадро од поситни камења со многу малтер, при што гасената вар била употребувана веднаш по гасењето, уште жешка, со што давала поголема еластичност.

Првите големи културни жаришта на византиската уметност се Константинопол, Тесалоника (Солун) и Равена. Византија доживува процут и најголемо територијално проширување за време на Јустинијан I (527-565 г.). Овој владетел го регулирал и начинот на изградба на црковни објекти. Во Новелата бр. 67 во 538 г. наредил донаторите, кои планирале да финансираат дел или цел црковен објект и неговата декорација, да го уверат надлежниот епископ дека имаат доволно средства, и за изградба на објектот и за неговото одржување и функционирање. Во претходниот ранохристијански период во уметноста (4-5 век) големо влијание имале источните земји, каде што ориенталните традиции одамна се споиле со хеленистичките. Во развиениот 6 век како културни центри со силни влијанија, кои честопати биле пренесувани преку предметите на применетата уметност-диптиси, корици на книги, реликвијари и литургиски предмети, се истакнуваат Александрија, Антиохија, Ерусалем и Ефес.⁹

Во нашата археологија не се наведува и врзува некој објект или уметнички предмет со некое од многуте еретички движења на раните векови на христијанството, бидејќи не постои соработка со теолози и историчари на уметноста специјализирани во ова област. А познато е од изворите дека честопати некои епископски средишта не ја следеле официјалната цариградска политика, или се врзувале со Рим (Тесалоника, Лихнид итн.), односно надлежноста на дицезите се поместувала, поради што како противтежа во 6 век е основана епископијата во Јустинијана Прима.

⁸ Археолошка карта на Република Македонија, том 1, текст на Иван Микулчиќ, 140.

⁹ Ričard Krauthajmer, Slobodan Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Gradjevinska Knjiga, Beograd 2008.

Црковни планови

И кај нас, како и во Византија¹⁰, најголем дел од остатоците на црковни градби се базиликални, а во нив зачуваниот каменен мебел и мозаиците се од 2/2 на 5 век (кога повторно се враќа фигуралноста) и од 6 век. Во 6 век архитектонската скулптура и мозаичната уметност доживуваат полна експанзија поради демографскиот и економскиот развој на Византија меѓу 380 и 550 г. Така и црквата во голема мера го зголемува своето богатство, како и својата улога во управувањето со градовите и селата. Од времето на Јустинијан I (2/4 и 3/4 на 6 в.) се базиликите кај: Бегов Даб (Македонска Каменица), Св. Спас на Матка и базиликата А од Давина Кула кај Скопје, фунералната базилика во Скупи, малата базилика во Хераклеја, *Extra Muros* кај Стоби, кај Св. Атанас, с. Покрвеник (Струга), базиликата кај Суводол, втората фаза на епископската базилика во Баргала, базиликата кај с. Крупиште и с. Криви Дол крај Штип, ротондата и најновата базилика кај с. Коњух, откриена во 2009 г., градбата (Меморија?) кај с. Туденце, Осмата и Паликурската базилика во Стоби, базиликата кај с. Дреново откриена во 2009 г. итн.

Концентрацијата на базиликите е најголема околу големите градски центри и епископии. Сепак, базилики се градат скоро во сите региони и особено во котлините и на висорамнините на Пелагонија. Тоа се обични селски цркви. Поголемите опидуми (Виничко Кале, Винаца) и малите стражарски кастели (Кале, Свиляри Горно или Кука, Рогле) исто така имаат свои цркви кои се послабо истражени. Постојат и крајпатни и манастирски базилики со големи атриуми за прифаќање патници, странци и болни. (Табла I)

Во 6 век се појавува базилика со купола и следува експанзија на цркви со централен план и сидани куполи (поликонхалната црква во Охрид на Имарет-Плаошник, која го имитира планот на тетранонхот во Ресафа, Сирија, комбинација на тесен трапез и ротонда во Конјух, кружна црква во Крупиште), како и слободниот крст, кој според некои е измислен во Израел и Сирија, а е карактеристичен за време на Јустинијановото владеење.¹¹ Оваа архитектура ја ограничила примената на архитектонската скулптура, пред се на прозорци и

¹⁰ J. P. Sodini, C. Barsanti, A. G. Guidobaldi, "La sculpture architecturale en marbre au VI siècle a Constantinople et dans les regions sous influence Constantinopolitaine", *ACTA XIII CIAC*, Split 1998, 301-376, 301.

¹¹ Krauthajmer, Ćurčić, *Ranohriscanska i ranovizantijska arhitektura*, 137-156.

потпорни столбови со капители за куполи, како и на црковен мебел.¹²

Освен археолошките наоди, за историјата на архитектурата се значајни и зачуваните неколку врежани ранохристијански архитектонски планови во тула или камен од Лихнид, од с. Крупиште и с. Сушица кај Скопје, што е уште една драгоценa информација што ги дополнува нашите сознанија. Археолошките ископувања и расфрлената архитектонска пластика во околината и во составот на црковните објекти на територијата на дијецезата Македонија покажуваат над 50 базилики, повеќето сместени во градовите со статус на епископии. Со сигурност се лоцирани пет епископии, а во нивните рамки: осум базилики во Стоби, три во Хераклеја, три во Баргала, две во Скупи, над 8 во регионот на Лихнидос (Св. Еразмо, на Плаошник, под Св. Софија, во селата Студенчишта, Радолишта, Окиси итн.). Три епископии се препоставени: Запапа (Крупиште или Коњух, вториот Микулчиќ го смета за Транупара¹³), Доберос (Исарот, с. Марвинци, Валандово), Тибериолополис (Струмица).¹⁴ Откриени се и над 250 ранохристијански базилики надвор од споменатите епископии,¹⁵ во склоп на тврдини коишто во 5-6 век ги има околу петстотини,¹⁶ или во рамките на 30 градови. Притоа само старата епископска базилика во Стоби е датирана во 4 в. (325 г.). Од 371 год. е градската порта во Баргала, од која е зачуван натпис.¹⁷ Централниот тип цркви е многу редок (Плаошник, Коњух), а чести се еднобродни цркви, кои во литературата често погрешно се именуваат како еднобродни базилики (околината на Скопје- Орман, Давина, на островот Голем Град, с. Туденце кај Тетово, с. Чебрин, хероон-мартини-

¹² Sodini, Barsanti, Guidobaldi, "La sculpture architecturale", 303.

¹³ Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999, 359-60.

¹⁴ Кирил Трајковски, "Три нови епископски средишта источно од Вардар", Христијанската идеја в историја та и културата на Европа, *Зборник БАН*, 114-119. Микулчиќ смета дека ова име за Струмица се употребувало само во раноцарското време, а потоа било заменето со Доберос. *Антички градови*, 359-60.

¹⁵ В. Лилчиќ, *Македонскиот камен*, II том, 516. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, 322, наведува дека на терен се евидентирани остатоци од најмалку 300, а можеби и 320 ранохристијански цркви.

¹⁶ Микулчиќ, *Антички градови*, 208. Авторот наведува дека вкупната должина на доцноантичката гранична линија на почвата на Р. Македонија изнесува ок. 950 км, долж кои се изградени најмалку 130 утврдени кастели.

¹⁷ Blaga Aleksova, Cyril Mango, "Bargala: A Preliminary Report," *DOP* 25, (1971): 265-281,

риј кај Велес итн.). Кај доминантните тробродни базилики се разликува присуство и отсуство на атриум, што може да е условено од позицијата на црквата и недостигот од простор за атриум.¹⁸ Само во случајот на тробродната базилика на Плаошник атриумот е поставен од северната страна.¹⁹ Епископската или северна базилика од 6 век во Кале, с. Крупиште (Запара?) е петобродна, каде што само крајните, странични апсиди се полукружни и еднадвор и однатре, а централната поголема и другите две тространи, според планот приложен кај Б. Алексова, а сите се полукружни според И. Микулчиќ.²⁰ Планот на Алексова, која го истражувала објектот во 1984 г. е најсличен на црквата во Ќурлине, кај Ниш.

Апсидите на црквите се во најголем процент полукружни еднадвор и однатре, со мали исклучоци кога еднадвор се појавува четвртеста или трапезоидна форма (т.н. ротонда во Коњух, малата базилика во Хераклеја, црквата во Туденце, базиликата од 5-6 век од Скупи, базиликата кај Црквиште, Зелениково). Засега единствен пример на апсида втопена во зидна маса има базиликата од с. Дреново, откриена неодамна.^{20a} Поголемите апсиди имаат зацврстувања еднадвор во вид на контрафори (поликонхалната црква на Плаошник, Големата базилика во Хераклеја. Во провинцијата Дакија Медитеранеа црквите често имаат три апсиди, кои се тространи еднадвор, додека во Македонија Секунда се стандардни, со полукружни апсиди еднадвор и однатре, со нартекс кај 85 % од црквите, кој има анекси.²¹ Полигоналните апсиди се вообичаени за престолнината во 5 и 6 век.²² Ширината на базиликите е скоро колку и нивната должина во подрачјето на Дакиа Медитеранеа, заклучува К. Снајвли, а наосот е најчесто поши-

¹⁸ Виктор Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*, Скопје 2003, 180, 184.

¹⁹ Вера Битракова, Лихнид во ранохристијанскиот период и неговото урбано јадро, Јубилеен зборник - 25 години Митрополит Тимотеј, МРС, Охрид 2006, 257-268, 261. Комплетно е откриена во 2001 г. Објектот прв го регистрирал Димче Коцо во 1961 г, кога е разоткриена само апсидата. Коцо, 1967, 257-266.

²⁰ Блага Алексова, *Брегалничката епископија*, Прилеп 1989, 88-89, сл. 118, 277; Микулчиќ, *Антички градови*, 346, сл. 222.

^{20a} В. Ѓорѓиева, К. Филипова, В. Лилчиќ, *Ранохристијанска базилика кај село Дреново*, Македонско наследство (МН) број 34-35, 67-76.

²¹ Марина Ончевска, Големата ранохристијанска базилика во Скупи и раното христијанство, *МН 35-36*, 97-112, 110.

²² С. Snively, *Dacia Mediteranea and Macedonia Secundain the 6th C., the question of influence on church architecture, Ниш и Византија 3*, 213-260, 2005, 221.

рок во однос на страничните бродови. Бродовите визуелно се издвоени со столбови наместо со столпци во базиликите на Македонија Секунда, меѓу кои понекогаш се поставуваат парапетни плочи. (Табла I)

За можноста некои базилики и цркви во дијецезата Македонија да биле манастирски, последна се осврнала К. Снајвли.²³ Таа ги наведува базиликата Паликура и 2 мали цркви надвор од Хераклеја (за овие две Микулчиќ смета дека се само крајпатни, а не и манастирски,²⁴ тој во крајпатни и можеби манастирски ги смета и оние кај Студенчишта, Радолишта, Св. Еразмо, кај Мутичански Дол итн.).²⁵ Сите тие се наоѓале близу до Виа Егнатија.

Според Снајвли, откривањето на *xenodocheionot* с.и. од базиликата Паликура во 1992 г. ја зацврстува претпоставката изнесена пред 81 г. од Р. Егер за нејзината манастирска намена. И 2 плочи со натпис од Битола, како и 4 од централниот дел на Дијецезата Македонија, зборуваат за монашкиот живот на мажи монаси. Побројни се надгробни натписи на жени монахињи од Грција(7)²⁶, кои се именуваат како вечни девици или џаконици, кои во Македонија се почесто присутни како ктиторки на мозаици (Стоби, Плаошник).

Според Микулчиќ, манастирските цркви во Македонија се појавиле во 2/2 на 5 век и се наоѓале на ридест терен (Преображение кај С. Буково, базилика близу с. Крстоар крај Битола, во Мутичански Дол кај Дреново итн.).²⁷ Археолошките ископувања во манастирот Трескавец кај Прилеп укажуваат на ранохристијанска црква, од која се зачувани парапетни плочи, која многу веројатно била исто така манастирска.²⁸

Иако императорот Зенон со уставот од околу 480 г. утврдил дека секој град треба да има свој епископ, според Синекдемот на Хиерокле од 527 г. во провинцијата Македонија Прима има наведено 32, а во Втора Македонија 8, што е скоро двапати

²³ С. Snively, "Shaping Community: The Art and Archaeology of Monasticism", *BAR International Series 941*, 2001, 57-64, 60-61.

²⁴ И. Микулчиќ, *Античките градови*, 318. Тоа се: базиликата надвор од Битола, во с. Бистрица, потоа кај Охрид, во с. Радолиште и во Студенчишта, односно Св. Еразмо, долж Виа Егнатија.

²⁵ Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, 318.

²⁶ William R. Caraher, *Church, Society and the Sacred in Early Christian Greece*, 2003 (докторска дисертација одбранета на School of The Ohio State University, 311-312.

²⁷ Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, 318.

²⁸ Васко Ристески, "Ранохристијанската камена пластика од манастирот Трескавец кај Прилеп", *МН 20*, 2002, 61-70.

помалку од препорачаното.²⁹ Микулчиќ наведува дваесетина црковни седишта градови од доцниот 4-6 век, што значи само половина од оние познати во изворите.³⁰ (Табла П)

Сите епископски базилики и еден дел од базиликите чија намена не е позната, во својот склоп или во близина имале крстилници. Најголеми по димензија се две, објектот поврзан со епископската базилика во Стоби, кој можел да се користи и зиме, и оној поврзан со базиликата на Плаошник, откриен пред една деценија. Останатите се многу помали, а некаде се видливи и две фази - градење на две крстилници една до друга во ист објект (Баргала). Обликот на писцините однатре е кружен со пристап од 1 или 2 скалила, а кај поголемите, надворешниот сид на писцината е шестоаголен, со полукружни ниши однадвор (Хераклеја, базилика А, Стоби, крстилницата на епископската базилика, Плаошник, новата базилика, или е крстест - Стенче, кај Полог, Баргала, епископска базилика, а помладата писцина добива 4 ниши однадвор). Според М. Чанак Медик, што го наведува и И. Микулчиќ, најстарата писцина, како и најстарата култна градба во Хераклеја (под базиликата А) е веројатно од 4 век.³¹ Вакво датирање предлага Лилчиќ за првата фаза на крстилницата на епископската базилика во Стоби.³² Квадратните писците се изгледа вообичаени за помалите цркви и во текот на 6 век (Древено, Пешник близу Кратово).³³ Само кај квадратната крстилница од Плаошник дното на писцината содржи мозаик, со два пауна и кантарос. Останува како енигма постоењето на неколку крстилница во три базилики кои истовремено функционираат во самиот град Стоби (припоени или дел од епископската, северната и централната базилика), и во две надвор од градот (т.н. Осма или *extra muros* и базиликата Паликура), како и три крстилници во склоп на иста црква (Стенче, Полог)³⁴. Од објектите што не се базиликални, а содржат крстилница, ќе ја спомнеме поликонхалната црква на Плаошник, која има

²⁹ Рајко Братој, Ранохристијанската црква во Република Македонија, *МН* 13, 2000, 73.

³⁰ Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, 323, покрај познатите Хераклеја, Баргала, Стоби, Лихнидос и Скупи, ги наведува и: Доленци = Никеа, Зовик = Антаниа, Водоврати = Аргос, Винаца = Каленидин, Каменица = Армонија, Демир Капија = Стенае, Кољух = Транупара, Шопур = Астраеиум, Чучер = Неутина, Струмица = Доберос, Крупиште = Запапа.

³¹ Микулчиќ, *Антички градови*, 311, фуснота 15.

³² Лилчиќ, *Катенот II*, 835.

³³ *Ibid*, 594.

³⁴ Велимир Цветановски, "Градот Стенче", *МН* 29, 2006, 31-46, 39.

крстовидна писцина, а самата е четирилисна, за која Микулчиќ смета дека била мартириум, можеби токму на Свети Еразмо.³⁵ Постојат голем број т.н. анекси, или квадратни простории издвоени со сид или врзани со отвори странично од нартексот на еднобродните цркви, кои можеби служеле како цаконикони или крстилници, но тоа не е потврдено со пронаоѓање писцини или друга индикација.³⁶ Во средниот век манастирските цркви ќе имаат во свој склоп посебни простории-капели со различна намена, па можеби дел од просториите чија намена не е расветлена кај ископуваните ранохристијански објекти, може да се поврзе со таква намена (гробна, келиска за молитва, болничка, како дел од камбанариј итн.).³⁷

Ориентацијата на базиликите варира и во рамките на ист град, (со исклучок на Хераклеја), а најразлична е кај базиликите во Баргала и ни една нема источна ориентација на олтарскиот простор. Само кај епископската базилика во Стоби е констатирано постоење на подземна крипта покриена со полуцилиндричен свод, во ј. брод, на длабочина од 1,75 м под нивото на апсидалниот под, со ходник околу за да поминуваат верниците да им се поклонат на моштите, а во кој се пристапувало преку врата -во апсидалниот сид.³⁸

Останатите т.н. крипти реликвијари се наоѓаат на неколку десетици см под нивото на олтарскиот под, и обично под олтарската маса, а обликот им е како кај раните крстилници, крстовиден.³⁹

Позицијата на амвоните варира, но се сместени во рамките на централниот брод со мало поместување на југ (Стоби, Баргала, или малку кон север-мал амвон од базиликата во Коњух, и ова е единствен документиран пример на базилика со два амвона во Р. Македонија.⁴⁰ Најубав е амвонот

³⁵ Микулчиќ, *Антички градови*, 320.

³⁶ На пример, во околината на Прилеп. Костадин Кепески, "Ранохристијанската базилика кај Дуње, Мариово", *Acta Archaeologica* 16, 245-257, сл. 2. Овде има два анекса, еден кружен и зад него четвртест, поставени јужно од нартексот и врзани со него.

³⁷ Светлана Поповиќ, "Распоред капела у византијским манастирима", *Саопштења XXVII-XXVIII* 1995/6, 23-39.

³⁸ Aleksova, *Loca Santorum*, 322.

³⁹ И. Микулчиќ, во склоп на цртеж на црквата од Македонска Каменица, Бегов Даб, дава ваква крипта реликвијар, *Fruchristlicher kirchenbau in der \s. R. Macedonien, CORSO XXXIII, Ravenna* 1986, 221-251, abb. 8; А. Миткоски при ископувања во 1990 г. кај Чебрин, Зовик, открил ваква крипта реликвија која Лилчиќ ја нарекува крстовидно издлабено депо за реликвијии : Лилчиќ, *Македонскиот камен*, 961.

⁴⁰ И благодарам на проф Снајвли за информацијата и за отстапените фотографии и разговори околу објектот, како и на колегата м-р Горан Санев.

од епископската базилика во Стоби, работен во ажур техника, чии делови се чуваат во Народниот музеј во Белград, однесени по ископувањата, а едноставен, но многу квалитетно технички изработен е амвонот од Баргала. Најинтересна е иконографијата на амвонот од ротондата во Коњух, која покажува источно влијание.⁴¹

Култови

Бројните мартриуми, крипти, реликвии, фрески и големиот број цркви зборуваат за рано развиени и популарни култови на мартри (Мусониус во Баргала, Св. четириесет маченици во Охрид, Водоча и на др. места, Св. петнаесет тивериополски маченици во Струмица), како и светители, св. Андреја (новооткриена релјефна плоча од Винаца), св. Димитрија на широка територија, архангел Михаил, св. Теодор и св. Кристофер (Винаца), св. Еразмо (Охрид), култот на Богородица (во епископската базилика во Баргала) и Христос (Добриот пастир во епископската базилика во Стоби) култот на крстот (Винаца, Баргала (мозаик во нова базилика пред влез во олтар, претстави на крст и јагне на амвон) и т.н.⁴² Целиот 4 век и 1/2 на 5 век на територијата на денашна Р. Македонија поминуваат во знакот на тешката борба на христијаните со политеистичките култови. Најпрвин жителите на градовите го прифатиле монотеистичкото христијанство, а руралните области дури на крајот на 5 в. и масовно во 6 в.⁴³ Рајко Братож, зборувајќи за мартриумите во Македонија претпоставени или докажани со археолошки ископувања, ги наведува тие во Стоби, Лихнидос, Демир Капија, Крњево, Караорман, Мордовис, кои одат во прилог на историските податоци за постоење на неколку анонимни локални мартри. Тој дури го лоцира и времето на настанување на култот на св. Еразмо и настанот што го поттикнал, а тоа е нападот на Источните Готи под водството на Теодорих во 479 год. кога ја опустошиле околината на Лихнид, а населението се засолнило во тврдината над црквата Св. Еразмо.⁴⁴ Алексова

⁴¹ Снежана Филипова, *Архитектонска декоративна пластика во Македонија* (5/6 и 11/12 в.), Матица Македонска 1997, 29, Т V-X, со постара литература.

⁴² В. Aleksova, *Loca Sanctorum Macedonia*, Skopje 1997, 41-78, 165.

⁴³ Лилчиќ, “Архитектонска камена пластика во Р. Македонија-ранохристијански период”, (текст за цд *Библијата низ историјата и уметноста во Македонија*, II дел, Каламус, напишан 11. 07. 2000 г), стр. 10.

⁴⁴ Братож, “Ранохристијанската црква во Македонија”, *МН* 13, 2000, 3-82, 18.

претпоставува дека криптата во епископската базилика во Стоби, слично како и во ротондата во Коњух, всушност била мартриум, а наведува и куќи мемории во Демир Капија, Крњево, Караорман и Мордовис⁴⁵. Легендата за 15 маченици од Тибериополис во Битинија е од времето на императорот Јулијан Апостата (361-363). Нивната фреска во подземната гробница во западниот дел од 5-куполната средновековна црква во Струмица укажува дека таму биле особено почитувани. Раното присуство на култот кон св. Теодор кој ја убива змијата (змејот) е многу важен податок потврден преку виничка икона (5-6 век), и укажува дека овој заштитник на војската, кој подоцна ќе биде многу почитуван од владејачките династии во Византија и Србија, кај нас има длабоки корени.

Црквата ја презема улогата на творечки медијатор и стожер на целокупната уметничка дејност. Епископите, покрај императорот, стануваат главни градители на јавните градби во Империјата. Динамиката на подигнување цркви покажува дека се издвојуваат три периоди, од кои првиот, 4 век, е застапен само со една сигурно датирана црква- старата епископска базилика и крстилница во Стоби, додека вториот-1/2 на 5 век и третиот, крајот на 5 век до 3/4 на 6 век, покажуваат масовна и интензивна изградба на црковни објекти, врзани со големиот интензитет на ширење на христијанството на територијата на источен и среден Балкан.⁴⁶

На проблемот на ктиторите и декорацијата на црквите во провинцијата Македонија во последно време му посвети внимание К. Хатерсли Смит. Таа ги истакнува неправилностите во распоредот на мозаиците на епископската базилика во Стоби што веројатно е последица на донација на неколку ктитори.⁴⁷ Според Марли Манго, немало голема разлика меѓу трошоците за изработка на столб, како дел на некоја градба, и одреден дел на мозаик.⁴⁸

Г. Димитриеска наведува дека во средновековната манастирска црква Св. Ѓорѓија во Кнежино, кај Кичево, многу подоцна како сполии при преградување се вградени две мермерни плочи со плитко врежани различни мотиви, коишто, според неа, служеле како урнек за изработка на мозаици.⁴⁹

⁴⁵ Б. Алексова, *Loca Sanctorum*, 17, 69.

⁴⁶ Лилчиќ, “Траги на ранохристијански базилики во средното Повардарие”, *Лихнид* 7, Охрид, 69-80; 79/80.

⁴⁷ К. Hattersley-Smith, “The Early Christian churches of Macedonia and their Patrons”, *BF*, 1995, 229-234.

⁴⁸ *Ibid.*, 232.

⁴⁹ Гордана Спасовска Димитриеска, манастирски комплекс Свети Ѓорѓија-Кнежино, МAA 16, 307-321, сл.

Честопати надвратниците и капителите носат впишани натписи со информации за ктиторот или епископ во чие време е изграден црковниот објект. Досега од опусот од над 500 рановизантиски капители во Македонија се зачувани три капители со натписи на абакусот.⁵⁰ На надвратникот од епископската базилика во Стоби се споменува епископот Филип, а на капителот од трибелонот на епископската базилика во Баргала се споменува епископот Хермија.

Натписите од старата епископска базилика во Стоби постојано го потсетувале верникот за неговата улога и задачите на Земјата, а акростихот на влезот е континуиран на други знаци и симболи користени во Антиката.

Одредени информации за ктиторите на одредени делови од мозаична декорација се зачувани во склоп на натписите, кои генерално може да бидат со христолошка содржина или донаторски. Во нашите примери, ктиторот на мозаиците или е анонимен (Поликонкалната црква, Плаошник, Лихнидос), или барем го дознаваме името, или, пак, рангот или монашката? титула ѓаконица⁵¹ на некои од ктиторите на мозаиците, или и рангот и името – како на пр. во епископската базилика во Стоби, епископ Евстатиј, потоа Перистерија, Перпетуа и Јоанес и анонимната ѓаконица⁵², како и ѓаконица Сосиа Паула од новооткриената базилика

на Плаошник. Истата формула за спас е врежана на источен ѕид од ранохристијанска гробница од Врчви, населба Чашка-Велес.⁵³ Зачувани се и неколку монограми на црковни достоинственици (Хераклеја, Крупиште, Чучер и Каменица), од кои е протолкуван само монограмот на епископот Јован од Хераклеја, од капител на малата базилика. Натписот на градската фонтана во Хераклеја е поврзан со роденденот на Јустинијан, а ја дарувал истиот епископ Јован во 562/3 г.⁵⁴

Постојат и доста непрочитани натписи, врежани на пластика, објавени од Б. Алексова, на пример, на база од Крупиште.⁵⁵

Меѓу ретките примери на рани реликвии е реликвијарот од слонова коска во облик на саркофаг од ѓакониконот на епископската базилика во Баргала, веројатно дар од Запад, изложен во Музеј и галерија Штип. Тој содржи фрагментиран латински натпис што гласи VCPRAETUR B- i PROC, а монограмот на една од плочките ги содржи буквите MR.⁵⁶ Алексова го толкува како монограм на Богородица и според неа тоа зборува за дедикација на црквата. Во 2009 година археолошките ископувања во Баргала во просторот з. од епископската базилика открија една база на која е фрагментарно зачуван, испишан со грчки букви, дел од натпис или име А АОН. Буквата О е испишана како ромб, како и на дрвениот фрагментиран релјеф, пронајден во 2001 г. во термите на Баргала.

9, 314. Таа се повикува за аналогии на еден текст на С. Петковиќ, Подни мозаик краља Милутина у Хиландару, ЗЛУ, Нови Сад, 1969, 75-86. Димитриоска не дава никаква аргументација за наведената функција на плочите, а и чудно е што би ги оставиле зад себе урнеците. Многу слични плитко изведени мотиви се прикажани врз плочи од саркофаг во каталог на пластика од островите Наксос и Парос, Грција кај Х. Певас, Μελέτη μεσοβυζαντινῆς ὑλῆς, Ναξος Парос, ΑΘΗΝΑ, 2000, 51.

⁵⁰ С. Филипова, “Примери на рановизантиска пластика и капители од Македонија со аплицирани натписи/ или букви”, *Systasis* бр 6-7, 2005 г. Од локалитет Баргала: *Христe помогни му на својот роб, епископот Хермија*, од т.н. ротонда од с. Коњух, натпис на латински кој гласи: DOMATRIRS, а се толкува како DOMUS MARTIRIS (дом на Маченици, *martirium*). Скратена верзија на истата формула од надвратникот на еп. базилика во Стоби, без име на дедикант ја читаме на импост капител од Охрид (Галерија и Музеј Охрид, лапидариум). Првата буква од натписот недостига, можеби било Λ, од ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, значи скратена варијанта на цитатот од Св. Писмо по Матеј, 1, 23, или можеби имало крст, а потоа следува ΜΕΘΝΜΟΝΩ ΘΕΩΣ (Бог е со нас).

⁵¹ Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999, 312.

⁵² Анита Василкова, Мидоска, Антички мотиви на мозаиците во Стоби, мр. труд, одбранет во 2007 г. на Институтот за историја на уметноста со археологија, 167.

Декоративна пластика (Табла III и IV)

Од декоративната пластика, во увоз или дело на гостувачки мајстори од Константинопол или центри под негово влијание (Лехаион, Амфиполис, Филипи) со највисок квалитет на изработка се амвонот од епископската базилика во Стоби, дел од композитните капители и јонски импости од оваа црква, потоа фигуралните двозони и “корпа” капители од цибориумот на малата базилика во Хераклеја и од епископската базилика во Баргала, евентуално и амвонот од Баргала, како и коринтските или коринтско фигуралните позлатени капители од Лихнид од непознат објект.⁵⁷ Иако

⁵³ Ѓорѓи Петачки, “Ранохристијанска гробница II кај Чашка”, *МА* 24, 2005, 28-43, 33. Недостига името на дедикантот.

⁵⁴ Томе Јанакиевски, “Heraclaea Lyncestis-fontana”, *Старохристијанската археологија во Македонија*, Скопје 2003, 191-205. Микулчиќ, *Антички градови*, 306.

⁵⁵ Блага Алексова, *Брегалничката Епископија*, сл. 149.

⁵⁶ Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, Скопје 1995, 165, сл. 52. *Ibid.*, 163.

⁵⁷ Вера Битракова, *Старохристијанските споменици*

стилизирана и со оддалечување од пластичноста и деталната декорација, со промени во морфологијата-спој на капител и столпче, според скапоцениот материјал и техниката на изработка се издвојува олтарската пластика од новата црква, откриена во 2009 г. во Баргала. Според декорацијата на надворешната облога на керамичката печка откриена во истата 2009 г. е очигледно дека целата останата пластика во Баргала е работена од локално ателје (капители од наос на епископската базилика, парапетни плочи, олтарска маса, арки од консигнаториум итн.).

За многу фреквентното ктиторство на епископите од овој период во Грција пишува Карахер.⁵⁸ Како што наведовме, тоа го илустрираат и македонските натписи во камен и мозаик од епископските базилики во Стоби и од Баргала од 4 и 5 век.

Културни влијанија

Според Алисон Франц, во просторот на влијанија на Константинопол спаѓаат Тракија и Македонија, со Виа Егнатија и градовите Солун, Амфиполис, Филипи, кои ја формираат јужната граница. Во Атинскиот, односно Атички ареал спаѓаат Тесалија, централна Грција и Пелопонез. Основни елементи во стандардниот репертоар на обете школи е акантусовиот лист. Во Атичката школа тој го зачувал својот идентитет, додека во другата станал скоро непрепознатлив. Престолнината воведува нова техника, која подразбирала слободна употреба на сврдло за чисто орнаментална обработка.⁵⁹ Така е измислен теодосијанскиот капител со чипкаст ефект, често присутен во нашата земја. Атичкиот стил не е констатиран во Константинопол, а константинополскиот не допрел појужно од Виа Егнација, освен во Неа Анхиалос во Тесалија, Коринт (Лехаион), Никополис во Епир, и во Гортинија на Крит. Причината за ова може да биде Вселенскиот собор во Халкедон одржан во 451 г. кога сите овие градови потпаднале под формалниот авторитет на Константинопол, како дел од дијецезите Тракија, Мала Азија и Понтика, заедно со викаријатот Илирик, кој ја вклучувал Македонија. Новиот Рим скоро преку ноќ во голема мера ги проширил својата моќ и престиж.⁶⁰

Во плановите на архитектонските објекти во Македонија се чувствува малоазиско и константинополско влијание (според Блага Алексова), а

кај репрезентативната пластиката во мала мера солунско, а според мое мислење, преовладува константинополското влијание, односно следење на престолнички насоки во развојот. Меѓу специфичните влијанија се издвојуваат источното, веројатно сириско влијание, кое е присутно во некои архитектонски елементи и кај пластиката (издадената четвртеста апсида -Коњух, ротонда, малата базилика, Хераклеја, црквата/мартириум во Туденце, Тетовско; или кај пластиката - импости со долно кружно проширување, Перистерината палата, Стоби, мотивите на амвонот од Коњух итн.), како и во охридските мозаици.⁶¹ Според Микулчиќ, релјефните сцени на камената пластика од Коњух укажуваат на влијание од уметноста на Равена, креирана во 6 век.⁶² Да не заборавиме дека Равена во ова време била дел од Византија и седиште на Византиски егзархат, а Св. Витале е изграден според план испратен од Метрополата, но градот имал неколку сириски епископи.

Тем и мотиви (Табла V)

Најмалку се зачувани остатоци на фрескосликарството, кое го надополнувало сјајот на црквите, опремени со луксузни мозаици и црковен мебел. Така, меѓу впечатливите фрагменти се портретите на светци од конхата на крстилницата на епископската базилика во Стоби, каде што се претставени група луге (именувани како λαοσ) на отворено, а отстрана е преставата на апостолот Матеј со книга во рацете. Кај фрагментите од најстарото сликарство од наосот и нартексот на епископската базилика, каде што не се распознаваат композиции туку само машки глави и една женска фигура е зачуваната претстава на Христос Добар пастир на источниот ѕид од северниот брод, придружен од 2 јагниња и 3 оранс фигури, од 4 век.⁶³ Како куриозитет се појавуваат и невообичаените за црковната уметност животни преставени на западниот ѕид од наосот на левата страна од влезот (стаорци). Најстарите фрески од нартексот како да се работени во период на големи премрежија, со доминантна улога на бојата, па малата женска фигура наликува на сликарството на Мунк и неговата позната слика Крик. Копиите од фреските

⁶⁰ *Охрид и Охридско*, Охрид 1975, сл. 9ц.

⁵⁸ Caraher, Church, Society and the Sacred in Early Christian Greece, 311-312.

⁵⁹ Alison Frantz, "Early Christian Ornament in Greece", *Byzantine East, Latine West*, Princenton University, New Jersey, 1995, 41-45; 42.

⁶⁰ *Истата*, "Early Christian Ornament," 45.

⁶¹ Битракова, Мозаиците, 79. Таа ја подвлекува аналогичноста и на планот на конхосот на Плаошник со сириската црква во Ресафа.

⁶² Микулчиќ, *Антички градови*, 320.

⁶³ Bлага Aleksova, *Loca Sanctorum Macedoniae*, 1997, 132-137, сл. 7-17., и 77, фуснота 109. Сепак, многу малку внимание е обрнато на фрескосликарството и не

се изложени во Музејот на Македонија, а оригиналите во малиот лапидариум на локалитетот Стоби. Алексова потенцира дека стилски и иконографски, фреските од 2. фаза на крстилницата, насликани врз фазата на која ктитор бил епископот Евстатиј, сигниран врз ферските од 1. фаза, ги следат римската традиција и хеленизмот, и покрај близината на Солун.⁶⁴ Овие фрески, според моите согледувања, се стилски многу слични, како да се работени од иста рака или ателје, со сликарите кои ја осликале базиликата на Хисар Кале, Бугарија, датирана во 4-5 век.⁶⁵

Најскапата ликовна техника, мозаикот, во 4 и 5 век во зачуваните споменици покажува присуство на полихромија, геометриски и флорални мотиви од кои најчесто гледаме крлушки или плетенка како рамка на квадратни и правоаголни полиња, а од крајот на 5 и во 6 век се воодоошевуваме од ремек делата со фигурални композиции. Како и во цел Илирик, преовладуваат т.н. симетрични сцени, каде што 2 животни или 2 пара животни фланкираат централен мотив (кантарос, рајски реки, дрво на животот). Тоа се многу репрезентативни илустрации на библиските идеи. Од ликовните влијанија кои се огледуваат во нив, според Гордана Томашевиќ, се издвојуваат оние на уметничките центри на Блискиот Исток и Северна Африка.⁶⁶ Меѓу најатрактивните се ансамблите од малата, големата-епископска базилика и базиликата Д како и од епископската резиденција во Хераклеја, потоа од крстилницата на епископската базилика во Стоби, Перистериината и Полихармосовата палата во Стоби, како и тие во четириконхалната црква и крстилницата откриена во 2001 г. на Плаошник, од базиликата во Октиси и новооткриената базилика во околината на стариот св. Климент. За Ацтака, најзначајните мозаични центри на Балканот се наоѓаат во Амфиполис, Стоби и Хераклеја, каде што работеле тимови мозаичари во текот на неколку декади.⁶⁷ Битракова, долгогодишен проучувач на мозаиците во Охридско, заклучува дека многубројните слични геометриски, флорални и фигурални претстави во мозаиците на Лихнидос говорат за постоење на една угледна мозаичка работилница во самиот град.⁶⁸ (Табла VI)

е направен поголем напор за реконструкција на сликарските фрагменти.

⁶⁴ Ibid., 135.

⁶⁵ Tesori dell'arte Cristiana in Bulgaria, ed. Valentine Pace, Sofia 2000 (katalogue), 12, fig. 22.1.

⁶⁶ Гордана Томашевиќ, *Старохришћански подни мозаици у Дарданији, Македонији и Епиру*, 1978, 8-78.

⁶⁷ Panagiota Asemakopolus Atcaka, "The early Christian mosaic pavements of Eastern Illyricum", *ACIAC* 10, n.1., Thessaloniki 1984, 442.

Меѓу најинтересните претстави е тетрастилната градба (храм?) придружена од рајски животни и птици, која можеби го претставува Светиот гроб или Арката на алијансата од с. Октиси, Охридско⁶⁹. Фасадата на храмот изгледа како доцноантичка палата, а на арките има закачени кандила, придружени од рајски птици. За нејзиниот изглед Мано Зиси наведува дека има аналогии со архитектурата од Св. Димитрија во Солун. Тој смета дека тоа е литургиска сцена, а архитектурата алудира на рајот.⁷⁰ Но Х. Штерн ваквите слични претстави ги толкува како иконостас или светилишта на цркви. Аналогии за иконографијата постојат и во дела од слонова коска.⁷¹

Претставата на космосот од Хераклеја е единствен ваков приказ во црква на наша територија, содржи 4 фигурални слики кои се редат по хоризонтала, но го има во световните палати (поч. на 6 век, палатата на Полихармос и кон средината на 6 век, палата на Перистериија во Стоби)⁷², а како сводна мозаична програма е изведена во 1/2 на 6 век во Св. Витале во Равена.

Сцени на борба и лов во црквите се зачувани само во Хераклеја (нартексот на голема базилика и трпезаријата на еп. двор). Таму е и единствената претстава на рајска ограда со транзени.

Ги гледаме и рајските реки (Поликонхалната црква, Плаошник, во склоп на претставата на космосот Хераклеја). Често е илустриран Давидовиот псалм бр. 41 кај симетричните сцени, во кои кај нас е многу чест, инаку реткиот за Илирик елен: "Како што кошутата жеднее по вода, така и душата моја, Боже, копнее по тебе." За Е. Димитрова, овој псалм е најпрепознатливиот амблем на креативните дострели во уметничкото творештво на ранохристијанската епоха.⁷³ Освен што го симболизира крштевањето, сцената на овој псалм има и евхаристична конотација, која се однесува на желбата за Божји благослов и мистеријата на причестувањето. Затоа е најчесто илустрирана виновата лоза, која излегува од сад за вода-кантарос како евхаристичен симбол на христовата жртвена

⁶⁸ Vera Bitrakova Grozdanova, *Lychnidos a l'Epoque paleochretien et son noyau urbain, Mosaïque Gréco-romaine IX*, vol. 1, Rome 2005, 23-36, 36.

⁶⁹ Битракова Вера, *Мозаиците во охридскиот регион и врските со Медитеранот, Цивилизации на почвата на Македонија*, МАНУ, Скопје 1995, 67-80, 71-73.

⁷⁰ Мано Зиси, *Ранохристијанска базилика*, 15.

⁷¹ Фуснота 17 кај Гордана Томашевиќ, *Рановизантијски подни мозаици*, Београд 1987, 57.

⁷² *Истата*, 58.

⁷³ Елизабета Димитрова, "Четириесет и првиот Давидов псалм-иконографска парадигма на христијанската антика", *Патримониум 1-2*, 65-76, 76.

крв, која се претвора во виното за причест. Исто така и гулабот- симбол на блажените души во рајот, како и паунот - симбол на воскресението, ја дополнуваат оваа тема. Мозаикот од северната капела на епископската базилика во Хераклеја од 1/2 на 6 век има своја паралела во мозаикот од нартексот на базиликата Д во Билис, Албанија.⁷⁴ Симбиозата на значења на одредени теми не е карактеристична само за мозаикот туку преку ранохристијанските ракописни предлошки ќе стане дел од каролиншките илуминации.⁷⁵ Претставата на лав кој како да гризе три змии на влезот во писцината на новооткриената монументална крстилница на Плаошник може да се толкува како илустрација на старозаветната сцена на чудото на претворање на Ароновиот стап во три змии. Но може и да биде симболична сотериолошка претстава на Исус заменет со лав, кој го уништува злото, како што елените ги гризат за глава змиите во крстилницата од 6 век во Тунис, од Хеншир Месуда.⁷⁶ Композицијата може да е алузија на спасоносната улога на крштелната вода која го измива гревот предизвикан од змијата и не дозволува отровот да влезе во телото, или истиот го поништува. Слично толкување предлага Puech за туниската крстилница, дека ваква сцена изведена во крстилница ја овоплотува идејата за баптизманска иницијација, која го неутрализира дејствувањето на смртните опасности и ги ослободува верниците од искушението и гревот. И Битракова смета дека значењето на фигуралните претстави е сотериолошко и ја пренесува пораката на победа врз демоните, а го поврзува со натписот од катедралниот или цакониконот на блиската базилика, каде што се претставени мала змија и лав во подножјето на кантаросот, газени од два големи фланкирачки елени, рустично изработен за разлика од оној на квадратната крстилница, кој гласи:

ΚΑΙΚΑ
ΤΑΡΑΘΗΣΙΣ
ΛΕΟΝΤΑΚΑΙ
ΔΡΑΚΟΝΤΑ

(καὶ καταλατῆσιω λεοντα καὶ δρακοντα)

⁷⁴ S. Mucaj-M. P. Raynaud, *Les mosaïques des églises protobyzantines de Byllis (Albanie), La mosaïque Greco-romaine IX*, Volume I, Rome 2005, 389, fig.4a.

⁷⁵ Меѓу најрепрезентативните примери е секако Соасонскиот евангелијар од доцниот 8 век. Види во Г. Кубах, *Каролинска и Отонска уметност*, Novi Sad 1973, сл. 5.

⁷⁶ Толкување на иконографијата на овој мозаик од крстилницата во Тунис дава Charles Puech, *Le Cerf at le Serpent, Note sur le symbolism de la mosaïque au baptisterie de l'henchir mesaouda, CA IV*, Paris 1949, 32.

Таа смета дека ова се базира на Псалм 91, 13 од Стариот завет. Различните иконографски теми илустрирани на мозаиците од ранохристијанските објекти на Плаошник се преземени од Светото писмо и ја илустрираат истата идеја за силното прифаќање и победата на новата вера.⁷⁷

Евхаристичното, есхатолошко и сотериолошко значење на неколку мозаици од Хераклеја биле предмет на интерес на Е. Димитрова.⁷⁸

Познато е дека по 4 век на подните мозаици се избегнува претставување реалистични фигури и се оди кон неиконични претстави. Според некои, причината за ова е затоа што таквите претстави предизвикувале директни асоцијации на пагански култови и богови. Така, отсуството на фигури станува хронолошка индикација за доцниот 4-ти/поч. на 5 век, а се менува како што изминува векот⁷⁹, што е илустрирано со мозаикот на крстилницата на Плаошник. Најинтригантна е претставата од подот на писцината, со два пауна кои фланкираат фонтана. Многу фреквентното присуство на свастиката во подниот мозаик, како и 8, 9 и 12-лисните розети и херакловиот јазол, може да укажува на апотропејско значење.⁸⁰ Додадените полиња со срна и срнче, лав и змии и некаква симболична градба, околу писцината, кои очигледно не се истовремени со останатиот дел од подот, можно е да се од развиениот 5 век. Заднината на евхаристичната сцена на пауни кои фланкираат фонтана (кантарос од кој блика стилизирана вода) од подот на писцината е исполнета со две дрвја од калинка.⁸¹ Овој мозаик се чини дека е најмлад. Изгледот на писцината од оваа крстилница како да е илустриран во 2 од 4 писцини од мозаикот на крстилницата покрај тетраконхалната црква, кој е

⁷⁷ "Tu marcheras sur le lion et sur l'aspic | Tu fouleras le lionceau et le dragon". Битракова Вера, "Лихнид во ранохристијанскиот период", 262-3.

⁷⁸ Димитрова, "Четириесет и првиот Давидов псалм-иконографска парадигма на христојанската антика", и овде цитирана литература од истиот автор.

⁷⁹ Caraher, Church, Society and the Sacred, 153-154.

⁸⁰ H. Maguire, "Magic and geometry in Early Christian floor mosaics and textiles", *JOB* 44 (1994), 265-274, 157. Централна свастика го краси кантаросот во крстилницата на поликонхалната црква, а ова е присутно и кај мозаик од трпезаријата на епископската палата во Хераклеја, и во наосот на епископската базилика во Стоби.

⁸¹ Мотивот на калинка е чест во декорацијата на јонските импост капители од Коринт (Јехаион), 450-460 г., а слични плодови гледаме и на пластиката од 6 век од Св. Симеон, Џебел Семан, Сирија. Krauthajmer, Ćurčić, *Ranohriscanska i ranovizantijska arhitektura*, 133, ф.92, 155, ф.117. Во мозаикот дрво на калинка со плодови се претставува во триклиниумот на епископскиот двор во Хераклеја, од 6 век. Микулчиќ, *Антички градови*, 329, сл. 204.

од 6 век, каде што водата што истекува од секој од 4-те писцини фланкирани од јагниња, елени и газели се спојува со рајските реки што извираат од устите на симболичните машки глави.⁸²

Според Мидоска, влијанијата во мозаиците на Стоби се комбинација на влијанија од креациите што се прошириле и во провинциите од големите ранохристијански уметнички центри во Амфиполис, Тесалоника, Атиохија и Пергамон, и од подалечните Картагина, Волубилис, Ел Џем.⁸³ Оваа констатација е премногу широка и не помага, укажува на дури 6 културни центри, а стопските мозаици од 5 и 6 век имаат доста унифициран ликовен израз, каде што аналогите со Амфиполис се најизразени во претставите на птиците и флората. Како одделен културен центар во кој се изработувале керамички релјефи и биле развиени металургијата, рударството и грнчарството се издвојува Виница. Последните ископувања во Баргала во 2009 година открија печка за стакло и метал, па така се потврдува дека изработката на одделни занаетчиски предмети и дела на применетата уметност се локален производ. Најстарите керамички икони од Виница, откопани во 1985 г., (Балабанов ги датира во 6-7 век⁸⁴, Димитрова кон крајот на 5-от, поч. на 6 век⁸⁵), и уште неколку фрагментирани откриени пред некоја години, првично датирани во доцниот 2/3 век, се уникатна уметничка пројава за која се уште не постојат аналогии. Плочите со претстава на Ахил и кентаур (2 плочи) или симболичната икона на св. Андреја (2 плочи, една цела со вдлабнато изведен Х или Андреев крст исполнет со три риби, две школки и два морски рака, паун, куче, месечина, со јагне во средината на крстот, а во празниот простор меѓу неговите краци уште една риба и школка, и 1 фрагмент изработен обратно како плитко издигнат релјеф каде што е зачувана само 1 риба, на годишна изложба во Музејот на Македонија 2009, датирани како и фрагмент со кентаур и Ахил, во 5-6 век) не воведуваат во една поинаква иконографија во однос на плочите најдени во 80-те години.

⁸² Битракова Вера, “Лихнид во ранохристијанскиот период”, 263. Битракова наведува дека крстилницата е дополнително изградена во однос на базиликата и дека претрпела преуредување, а се е работено набрзина, но археолошките ископувања не донеле на увид архитектонска пластика според која попрецизно би се датирале.

⁸³ Анита Василкова-Мидоска, *Антички мотиви на мозаиците во Стоби*, мр. труд, одбранет 2007 г., стр. 167.

⁸⁴ Коста Балабанов, *Виница, Стар антички град и центар на ранохристијанската уметност*, Виница 2006, 29, 18.

⁸⁵ Елизабета Димитрова, *Керамички релјефи од Виничко Кале*, Ѓурѓа 1993, 227.

Ова е крипто јазик, кој изобилува со симболизам и бара многу добро теолошко образование. Ликовните правила зборуваат за сосема поинаков извор и инспирација и можеби најраните претстави на свети војни на коњ. Балабанов изнесува претпоставка дека плочата со Андреевиот крст, која покрај основната тема на проповедничка активност има и поттеми, Рај и Пекол, можеби била применета како украс на ранохристијанска гробница во периодот пред признавање на христијанството, налик на улогата на фрескосликарството во катакомбите.⁸⁶

Постоењето на многу малку аналогии за истите ја нагласува нивната скапоценост и укажува и на локалните специфики и инспирации. За Микулчиќ тоа е периферна народна уметност, локална рустична интерпретација на ранохристијански модели, која никнала во провинциите на Картагина и Египет, а оттаму била пренесена на Запад, а во Виница се појавила по некој чуден пат околу средината на 6 век.⁸⁷

Од термите во околината на епископската базилика во Баргала како секундарен наод потекнува засега најстариот ранохристијански дрвен релјеф откриен на наша територија. На еден фрагмент се гледа претставата на Аврамовата жртва (10,8x11x3 см.)⁸⁸ Главата на Исак недостига, а тој седи на камен, со грбот свртен кон татка си, лево од нив се гледа дел од дрвото на кое била врзана овцата (недостига), но има фрагмент од овца што може да припаѓа овде. Аврам е бос, претставен во моментот на замавнување со ножот. На горниот дел од релјефот одел еден вид фриз со фигури на животни - лав, овца, вметнати меѓу орнаментот свастика. На еден од фрагментите од фризот, на латински се чита ...VENTU(T?)... Друг фрагмент со фриз на кој се гледа претстава на лав со глава свртена наназад (облога на стол или ковчег?), во движење, има грчки букви, при што буквата О неколкупати се повторува, обликувана како ромб. О(Δ или Ι)Ο..N О. Вакво О \supseteq покажува и најновиот фрагмент винички икони со коњаник.⁸⁹ Од присутните

⁸⁶ Коста Балабанов, истото, 23.

⁸⁷ Микулчиќ, *Антички градови*, 361, сл. 235, 308.

⁸⁸ Snezana Filipova, “The Early Christian fragmented wooden Relief from the site Bargala, near Štip”, *Proceedings of the 21st International Congress on Byzantine Studies*, London, 2006, volume III, 315-316.

⁸⁹ Најблиската стилска аналогија за композицијата со Исак доаѓа од една мермерна истанбулска плоча која има иста иконографија, пронајдена во Св. Јован Студит, а датирана е во 5 век. Види кај Nezih Firatli, *La sculpture Byzantine figuree Au Musee archeologique D'Istanbul*, Paris 1990, 154, f. 305. I Andre Grabar, *Sculptures Byzantiens I*, Paris 1963, p 52., pl. XV, 3.

натписи еден дел се на латински, друг дел на грчки и можно е да не се дел од иста целина.⁹⁰

Крајот на Јустинијановата државна и силна културна активност

Според пишаните извори, околу 600 г. црковниот живот во Северна Македонија згаснал, додека на југот бил многу загрозен од нападите на Словените и Аварите. Царот им наредил на илирските епископи во 591 г. да им помогнат на другите епископи кои морале да се повлекуваат пред нападите. По 602 г. паѓа и Јустинијана Прима, која Јустинијан ја формирал во 535 г., како автокефална, и како противтежа на Солунскиот викаријат кој бил приврзаник на Акакиевата шизма (484-518), и поради намалувањето на влијанието на папата и како замена на Сирмиумската архиепископија. Последната што се осврнала на нумизматичките сведоштва за крајот на 6 и 7 век на наша територија е Маја Хаџи Манева, која утврдува дека

монетите сосема исчезнуваат од оптек дури при крајот на 7 век.⁹¹

Голем дел од средновековните црковни објекти во Р. Македонија се градени врз постари ранохристијански или антички храмови, што зборува за континуитет во избирањето култно место. Сполиците вградени во подоцнежните цркви или манастирски конаци се индикатор за постоењето на вакви објекти, а зборуваат и за почитта кон светоста на објектот на кој му припаѓале, како и можеби за тенденцијата да се пренесе дел од неа во новиот објект.

Византискиот уметник во периодот на 9-11 в., кога пак се враќа плиткиот релјеф низ целиот медитерански појас, ја зел како основа уметноста од времето на Јустинијан I. Во архитектонските планови црквите со слободен и впишан крст и базиликата со купола, кои својата појава и популарност ја имаат за време на владеењето на Јустинијан ќе останат препознатливо обележје на византиската уметност и православната уметност воопшто.

⁹⁰ Останува нерајаснето како можел ваков релјеф, можеби дел од реликвијар, да биде употребен како материјал за потпалување во термите. Дали тие веќе не биле во употреба па по опустошувањето на градот поминале варварски племиња и притоа запалиле се што можеле во префурниумот на термите, или тоа го сториле при ограбувањето додека населението се повлекувало? Или пак ова е вандалски чин со кој била демонстрирана нетрпеливост кон некој припадник на религиозно малцинство или еретици, чиј реликвијар содржел мошти на нивни светец? Налик на постапката од средината на 6 век во Равена, кога мозаиците на аријанските светци од Св Мартин (Аполинаре Нуово) ќе бидат заменети со ортодоксни.

⁹¹ Маја Хаџи Манева, “Нумизматички сведоштва за крајот на VI и VII век”, *ММА* 18, 3381-395, 388-390. Дека борбите околу Дунавскиот лимес во последната деценија на 6 век и миграциите се причина за отсуство на остави од монети регистрирани во Македонија, современо го навело В. Поповиќ на мислење дека по 585 г. овде не функционира стоковно паричната размена. Но ова Хаџи Манева го врзува со монетарниот фактор - намалената продукција на ковницата во Тесалоника, главниот снабдувач, што е случај и со оставите на другите делови од територијата на Илирик. Но поединечните наоди од 7 век покажуваат дека дури при крајот на 7 век се случува конечно отсуство на пари на нашата територија. Така, голем дел од заклучоците на постарите истражувачи врзани со наоди на монети како *post quem non* паѓаат во вода и треба да бидат поеластично пролонгирани.

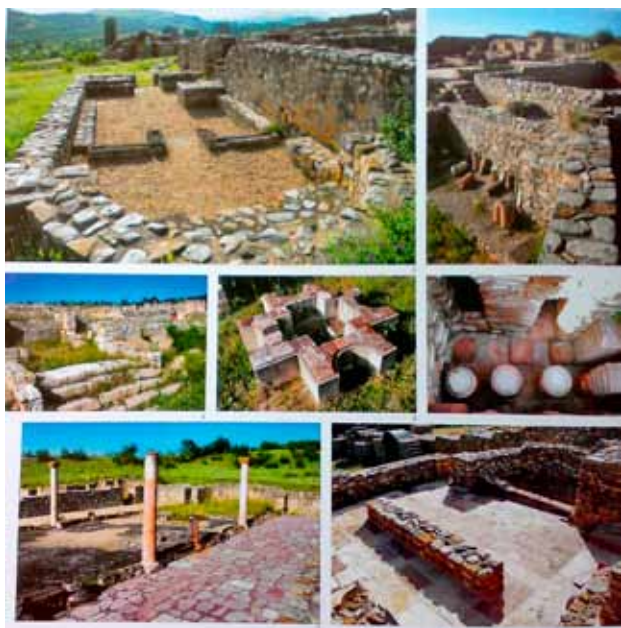
Snežana FILIPOVA

**THE EARLY CHRISTIAN CULTURAL CENTERS IN REPUBLIC OF MACEDONIA
ALONG THE VIA EGNATIA**

Summary

The countries of the Eastern world where the oriental traditions long ago merged with the Hellenistic ones had a large influence on the Early Christian art in the 4th – 5th centuries. During the developed 6th century Alexandria, Antioch, Jerusalem and Ephesus were significant cultural centers that spread their influence via diptychs, book covers, reliquaries and liturgical objects. A great number of medieval ecclesiastic monuments in R. Macedonia were erected above older temples from the Early Christian and Antique period, and are testimonies for the repetitive choice for a cult site. The newer edifices are also the best indications for older buildings, and likewise represent a certain type of a museum for their decorative sculpture which had been reused for same functions or for different means. The strongest and stylistically most distinct are the monumental and the public buildings erected during the period of Justinian I, and the decorative sculptures and mosaics that embellished these edifices. Vast changes are perceived in the constructions of the edifices as well as the capitals. The impost and the Ionic impost capitals begin to dominate, as well as combined types of capitals, while the decoration had shifted from one technique in to another, from one type of decorative sculpture in to another. The forms of the apses, the emphasis of the sanctuary and the crypts, as well as the many martyrums ad-

dress the development of cults of the saints. Around about the year 600 according to written sources the ecclesiastic life in north Macedonia declined, while in the south it was threatened by the Slav and Avar attacks. A distinct center where terracotta reliefs were produced and mining and pottery developed was Vinica. The last excavations at Bargala in 2009 uncovered a kiln for glass and metal. According to the outer enhancing layer of the pottery kiln it is evident that the remaining decoration at Bargala was produced by a local workshop. On the Balkans, for the author Atcaka the most important mosaic centers were found at Amphipolis, Stobi, and Heraclea where groups of mosaic artisans had worked for several decades. At Lychnidos as result of the repetition of similar geometric, floral and figure depictions on the mosaics the scholar Vera Bitrakova beliefs that a respectable mosaic workshop existed in the town itself. For Mikulčić the relief scenes depicted on the decorative sculpture at Konjuh display an influence from the art of Ravenna created in the 6th century. Consequently this broad palette of artistic influences is incorporated in to a unique quality of artistic yearning and values which portray the Province of Macedonia as an important segment of the Empire that conveys the impact from the capital and of the artistic centers close to Constantinople.

1.

3.

4.

2.

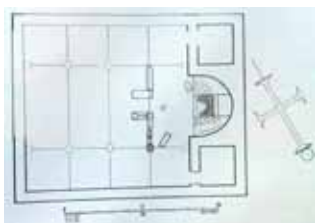
5.

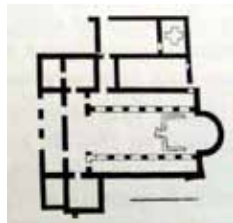
6.

1. Баргала, епископска базилика и терми
2. Голем град, Преспа, еднобродни цркви, со трапезоидна и полукружна апсида
3. Конјух новооткриена базилика со два амвона
4. Св. Еразмо, крај Охрид, крајпатна манастирска базилика со нартекс и атриум
5. Поликонхална црква на Плаошник, Охрид, со три конхи, нартекс, баптистериум и атриум
6. Мородвис, црква од V век со трапезоидна апсида

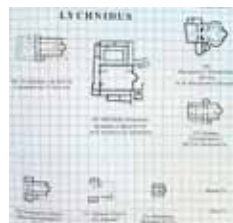
Табла 1

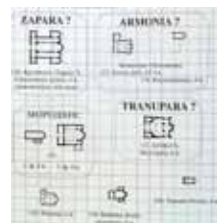
7.

8.

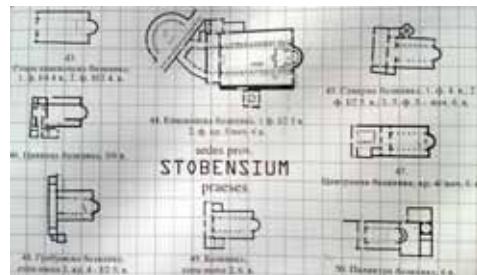

9.

10.

7. село Дреново, Кртозов Рид, новоткриена
ранохристијанска базилика, единствен пример на
тробродна базилика со апсида впишана во ѕидна маса
8. Базилика со крстилница, од село Суводол, Прилеп, 6 век
9. Базилики и цркви во Лихнид, според В. Лилчиќ
10. Базилики во југоисточна Македонија, според В. Лилчиќ
11. Базиликите во Стоби според В. Лилчиќ

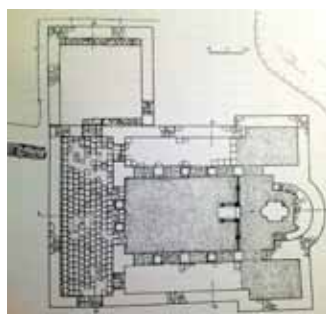
11.

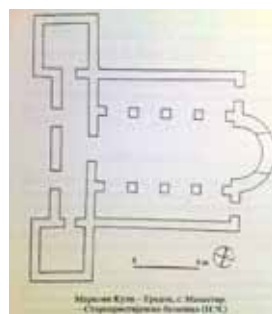
12.

13.

14.

15.

16.

12. Петоапсидална базилика во Крупиште
13. План од непозната црква, сполија од Св. Никола, Сушица Македонска каменица, базилика
14. с. Манастир, Прилепско, тробродна базилика со нартекс поширок од бродовите
15. Скопски регион, базилики според В. Лилчиќ

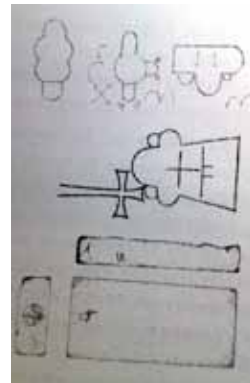
16.

17.

18.

19.

16. Стенце, базилика со три крстилници
17. Скупи, ранохристијанска базилика со трапезоидна апсида
18. Врежан план на керамида, Охрид, според В. Битракова
19. Врежани планови на цркви на керамидки, од Крупиште според Б. Алексова

1. Плаошник, Охрид, баптистериум на поликонхосот

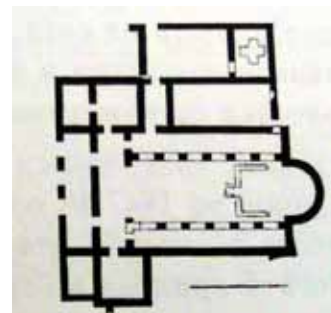
2. Плаошник, Баптистериум источно од Св. Климент, дел од комплекс на новоткриена базилика

3. с. Древето, Пешиник, баптистериум

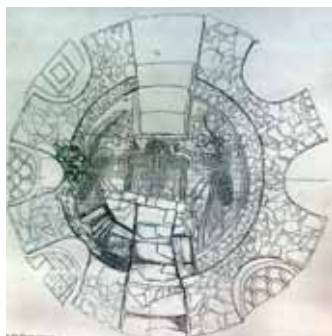
4. Баргала, епископска базилика, стара и нова крстилница

5. Суводол, Прилеп, VI век, базилика со крстилница

6. Хераклеја, епископска базилика, крстилница

7. Плаошник нова крстилница источно од Св. Климент

8. Плаошник, поликонхос, баптистериум

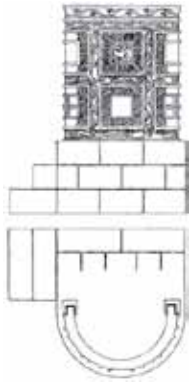

9. Стенче, Тетово, базилика со три крстилници, кружна крстилница

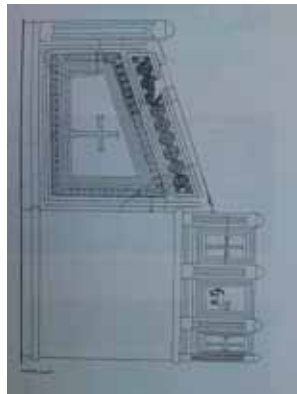

10. Стенче, Тетово, базилика со три крстилници, крстилница со крстовиден облик

Табла 3

1. Ротонда во Коњух, амвон, реконструкција според К. Петров

2. Баргала, епископска базилика, амвон

3. Баргала, плоча со светец под арка, кој држи ротулус, состојба пред да биде оштетена главата на светецот

4. Баргала преса за вино, декориран, а со иста декорација како и олтарска маса од епископската базилика

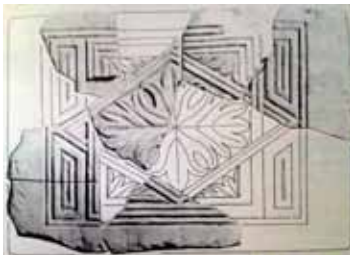
5. Баргала, наод од терми, дрвен релјеф-фриз со свастики, лав и бик

6. Баргала, нова базилика, олтарска плоча

7. Баргала, парапетна плоча

8. Хераклеја, парапетна плоча

9. Виноца, рељефна плоча, наод од 2006 г., коњаник (свет воин?)

10. с. Коњух, нова базилика два, олтарни плочи

11. с. Коњух, т.н. ротондална црква, фрагменти од амвон

12. с. Коњух, нова базилика, мал амвон плоча

13. Криви дол, Штип, парапетна олтарска плоча

14. Крупиште, црква Св. Никола, дел од торзо на светец што благословува, сполија во ј ѕид

15. Лихнид, плоча со јазол

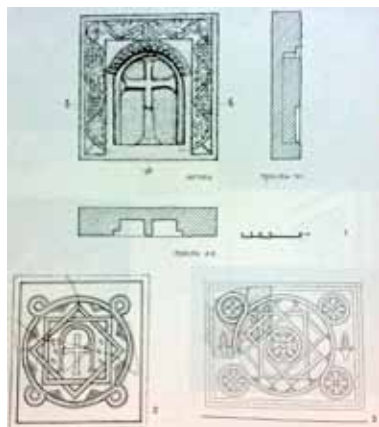
16. Љуботен, Скопје, парапетна плоча

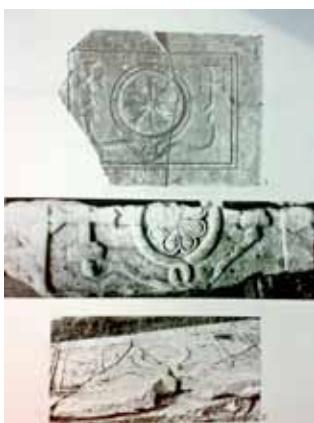
17. Паликура базилика, парапетна плоча со крст

18. Паликура базилика, парапетна плоча со крст

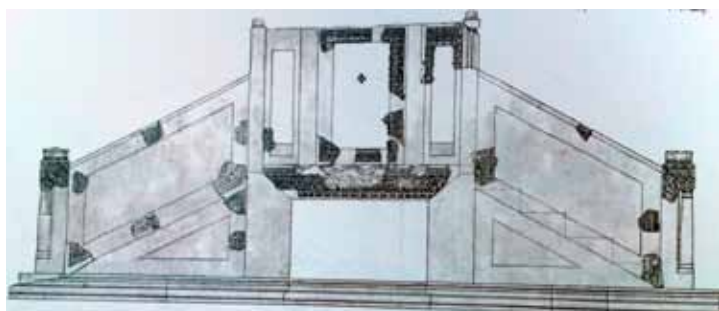
19. Парапетни плочи од епископската базилика во Бургала и Древно, Пешник

20. Плочи со венец- средишен медалјон и два фланкирачки крста од а) Хераклеја, Мала базилика, б) село Велјуса, околина на Св. Богородица, и в) базилика од с. Суводол

21. Исар Струмица, надгробен споменик на паганскиот? свештеник Полилеј кој држи крст, според информации објавени во дневен весник

22. Стоби, амвон од епископската базилика, 5 век, цртеж

23. Стоби, фрагменти од амвон, епископска базилика

24. Суводол, битола, парпетна плоча

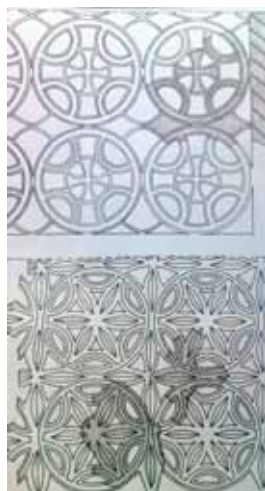
25. Суводол, олтарска маса, фрагмент со детаљ на човечка рака

26. Виница, кентарур и ахил, новооткриен релјеф 2006 г.

27. Виница, релјеф со риби, нов наод од 2006 г.

28. Виница, транзени од базиликата на локалитетот Горица Виноца

29. Виничка икона со Св. Теодор кој носи знаме со симбол на змеј, употребувано од страна на римската војска, кое во христијанската иконографија се претвара во светец зм(е)ијоубиец

Табла 4

1. Баргала, столбче од иконостас на нова црква изработени споено со капител, доцен 6 век

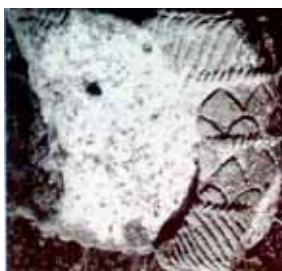
2. Епископска резиденција, трпезарија, Стоби, сликана иштуко декорација -капител

3. Ехтра мурос базилика, Стоби, корпа капител

4. Фигурални капители, Стоби, епископска базилика, со мотиви како кај мозаици-рај со животни и птици

5. Јонски капител од Баргала, декор на перници во средина налик на мозаици-крлушти

6. Баргала, нова базилика, капител изработен споено со столб

7. Новооткриена базилика во Коњух, столбче изработено споено со капител

8. Село Подлес, Велес, фигурален капител со орли

9. Село Небрегово, Прилеп, капители декорирани со птици кои фланкираат крст

10. локалитет Раменска Гумба, четвртести чашка капители со претстава на кантарос

11. Северна базилика, Стоби, импост капител од прозори

12. Скупи, јонски импост капител од базиликата

13. Стоби, Паликура, врв на столб изработен споено со капител односно имитира капител

14. Стоби, капител најден секундарно во западната некропола со сликана декорација на птици и кантарос

15. Столб со канелури од Теодосијанската палата во Стоби, 4 век

16. Паликура базилика, врв на столб кој имитира капител

17. Виничко Кале, тордиран столб

1. Стоби, баптистериум на епископска базилика, фрески, свод на конхи, детаљ

2. Стоби, баптистериум на епископска базилика, фрески, свод на конхи, со престава на апостол Матеј под арка и луѓе на плоштад

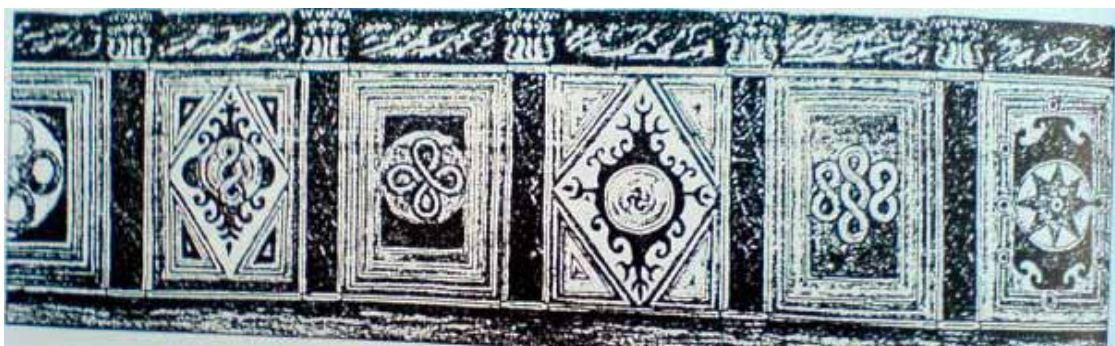
3. Стоби, источен ѕид на епископска базилика, Исус добар пастир, цртеж

4. Стоби, источен ѕид на епископска базилика, Исус добар пастир

5. Стоби, најмлад слој од баптистериумот на епископска базилика, црвен крст

6. Епископска базилика, Стоби, цокле, наос

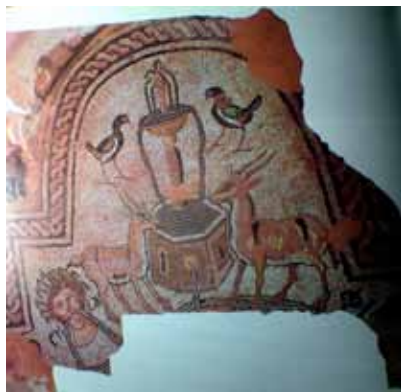

7. Стоби, епископска базилика, цокле, наос

Табла 6

1. Баптистериум источно од Св. Пантелејмон, Плаошник, мотив на дијаманти, плетенка со птици, синусоидна лента

2. Охрид, Баптистериум на поликонхос, Плаошник, рајски реки

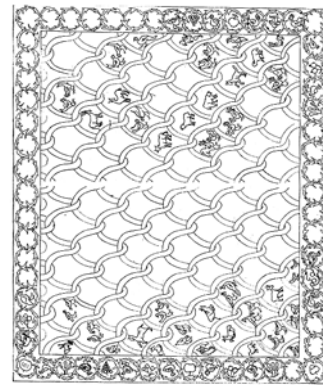
3. Баптистериум источно од Свети Климент, Плаошник, лав со три змии, јагниња, паун

4. Трпезарија на епископската палата, Хераклеја, елен и срна фланкираат кантарос со винова лоза, со свастика во средината

5. Стоби, Куќа на Полихарм, мотив на ромбови

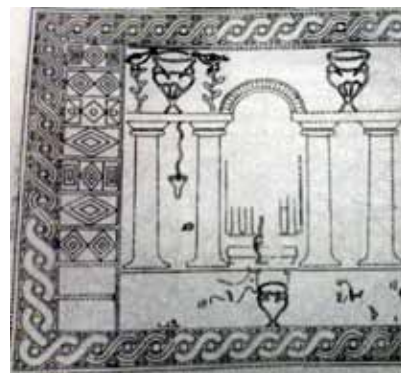
6. Охрид, Плаошник, поликонхос, наос

7. Мала базилика, Хераклеја, егзонартекс

8. Мозаик осма базилика, Стоби, врамувачки плетенки и парови птици кои фланкираат кантарос

9. Октиси, базилика со претстава на храм-рај

10. Плаошник, нов баптистериум источно од Св. Пантелејмон, мотиви вметнати во плетенка-крст и свастика, петел, барска птица

11. Плаошник, поликонхос, мозаик од наос со вкрстени кругови, кантарос со винова лоза

12. Поликонхос, Плаошник, фазани фланкираат кантарос со свастика на вратот

13. Поликонхос, Плаошник, мозаици од наос со ленти кои се врзуваат со лабави јазли, исполнети со птици

14. Скупи, централна сала на базилика

15. Старата епископска базилика, Стоби, натпис на Евстатиј и мотиви на дијамант, преплетени кругови, ромб со свастика, синусоидна лента со брилен

16. Студенчишта, Охрид, мозаик со плетенки и парови птици кои фланкираат кантарос

17. Стоби, куќа на полихарм, ромбови и крлустии